

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Het vreemde van de psychoanalyse

Antoine Mooij

Voorzover de psychoanalyse het vreemde wil begrijpen en daarmee wil insluiten, wordt zij zelf in deze tijd toenemend buitengesloten.

Inleiding

Als men 'psychoanalyse' en 'het vreemde' met elkaar in verband brengt, dient zich eerst de vraag aan wat onder psychoanalyse verstaan moet worden. De beantwoording van deze vraag lijkt in de huidige tijd van fragmentatie van het psychoanalytisch denken niet goed mogelijk te zijn. Dan kan de aloude definitie van Freud een goed vertrekpunt bieden, als hij aangeeft dat de psychoanalyse een onderzoeksvorm biedt, een vorm van behandeling is die een bepaalde psychopathologie veronderstelt en uiteindelijk gebaseerd is op een opvatting omtrent het psychisch functioneren, ofwel een metapsychologie (Freud 1923). Men kan daarbij inhoudelijk afstand nemen op elk van de drie terreinen. De metapsychologie van Freud zal met haar speculatieve driftleer niet veel aanhang meer hebben en men kan de banksituatie als niet specifiek beschouwen, zoals men ook andere onderzoeksmethoden dan de klinische zal willen toelaten. Toch ligt er een psychoanalytisch minimum in besloten, die de specificiteit van de psychoanalytische optiek markeert (Van Leeuwen 1973). De psychoanalyse is allereerst en uiteindelijk een bepaalde vorm van psychotherapie waarin bij alle mogelijke modificaties iets als een grondregel geldt, volgens welke de cliënt of patiënt wordt uitgenodigd zich vrij uit te spreken. Het is niet goed denkbaar dat er nu een praktijk bestaat of in de toekomst zal ontstaan, die zich 'psychoanalytisch' noemt en die dit punt zal laten varen. Ook al gaat men om met verslaafden, met wie lijdt aan een ernstige persoonlijkheidsstoornis of aan een psychose, toch zal men in een psychoanalytische behandelcontext toelaten of vergen dat de persoon zich in zijn subjectiviteit kan uiten. De intersubjectiviteit is een tweede criterium, omdat de behandelvorm relationeel is en ook de psychopathologie in relationele termen gevat zal zijn. Wat daarbij ter sprake komt is van de orde van de psychische realiteit, die termen bevat als (onbewuste) voorstelling, (onbewuste) fantasie, verlies, nagestreefde lust, onmogelijk genot. Beoogd wordt ten slotte de herziening van de levensgeschiedenis in de zin van een levensgeschiedenisverhaal, waarin de herinnering niet betrekking heeft op

Prof. dr. A.W.M. Mooij is hoogleraar psychiatrische aspecten van de rechtspraktijk met name de forensische psychiatrie aan de Uni-

versiteit Utrecht. Correspondentieadres:
Oudegracht 315, 3511 PB Utrecht.
E-mail: awmmooij@worldonline.nl

geïsoleerde gebeurtenissen ('mémoire'), maar op de verinnerlijking ('remémoration') van wat iemand altijd al 'geweten en niet-geweten' heeft (Lacan 1966, p. 256).

De psychoanalyse: het vreemde ligt in ons

Daarbij zal de persoon aangeven wat hijzelf vreemd vindt. Dat kan gerelateerd zijn aan wat anderen van zijn gedrag of beleven vinden dan wel wat anderen hiervan kunnen verdragen. Toch zal een bepaalde mate van subjectivering gevraagd worden waaruit blijkt dat de persoon zichzelf ook stoort aan een bepaald gedrag of beleven of dit niet kan verdragen. Dit kan op welomschreven psychopathologische fenomenen betrekking hebben (zoals verschijnselen van dwang, angst, dissociatie of depressie) of meer algemene klachten betreffen (zoals relatieproblemen en dergelijke) waarin men zich niet herkent of zich niet wil herkennen. Daaruit blijkt dat wat vreemd is, verschijnt tegen een achtergrond van vertrouwdheid. Vanuit een psychoanalytische optiek zal men wat vreemd is in een kader van vertrouwdheid plaatsen. Een verschrijving bijvoorbeeld, verliest in de interpretatie haar vreemdheid, waardoor men erover kan glimlachen. Dit geldt niet alleen voor wat duidelijk is in de analytische zin van het woord, maar voor alles wat als vreemd ervaren wordt. Elke interpretatie veronderstelt een dialectiek van vreemdheid en vertrouwdheid. Als iets volledig vreemd is en buiten elk referentiekader valt, is interpretatie ervan niet mogelijk; als iets volledig vertrouwd is, blijkt interpretatie niet nodig. Het stoppen van een automobilist voor een rood stoplicht behoeft geen interpretatie, het doorrijden wel. Voor een fietser geldt het omgekeerde: het stoppen behoeft daar duiding en het doorrijden niet. Daaruit blijkt nog eens te meer, dat 'het vreemde' niet een zelfstandige grootheid betreft, maar altijd gerelateerd is aan een context, aan een regelkader ofwel in meest algemene zin: aan een cultuur.

Voorzover de psychoanalyse zich bezighoudt met wat een cliënt of de ander vreemd vindt en wat uitwerking, toelichting ofwel interpretatie behoeft, is zij een vorm van 'hermeneutiek'. Hermeneutiek is een brede denkbeweging die verschillende fases doorlopen heeft, op verschillende terreinen toepassing vindt en verschillende gestalten aanneemt (Ineichen 1991).

Leidend is daarbij de gedachte dat de puur op de natuurwetenschappen geënte ervaringswijze, zoals die door Kant paradigmatisch is vormgegeven, niet volstaat, maar aanvulling of correctie behoeft door een beschouwingswijze die wel het eigene van de beleving, de emotionaliteit, de stemming of de menselijke bestaanswijze met haar gevoeligheid voor waarden erkent.

De psychoanalyse kan ook ongedwongen op het brede terrein van de hermeneutiek gesitueerd worden. Juist nu de afstand in de tijd groter is, kan men de nauwe verwantschap van de psychoanalyse met de hermeneutiek goed zien. De gegeven vier criteria voor een psychoanalytisch minimum

– verwoordbaarheid, intersubjectiviteit, psychische realiteit en vertelbaarheid – laten deze verwantschap goed uitkomen (Ricoeur 2003). Wij vinden in de psychoanalyse ook de verschillende grondvormen van de hermeneutiek terug en zij hebben ieder hun eigen plaats. Men kan daarbij een hermeneutiek van de betekenis, van de situatie en van het verlangen onderscheiden. De hermeneutiek van de betekenis is uit op de precieze vaststelling van de betekenis van een uiting. De hermeneutiek van de situatie zal beklemtonen dat volstrekte objectiviteit niet bereikt kan worden, omdat de ander altijd vanuit zijn perspectief duidt, waarbij deze subjectiviteit of de historische bepaaldheid van de situatie niet tot een beperking maar tot een verdieping van de interpretatie leidt. De hermeneutiek van het verlangen zal ten slotte gedrag en beleven duiden als uiting van een daaraan ten grondslag liggend verlangen dat iedere uiting te boven gaat of transcendeert (Mooij 2002, p. 54-60).

In de psychoanalytische interpretatietechniek vinden wij niet alleen de dialectiek van vreemdheid en vertrouwdheid terug, maar ook deze drie vormen van hermeneutiek (Mooij 2002, p. 95-104). Voorzover de psychoanalyse zich bezighoudt met wat de cliënt of de ander vreemd vindt en wat uitwerking, toelichting of interpretatie behoeft, is zij een vorm van de ‘hermeneutiek van de betekenis’. Dat kan niet zonder een grote sensibiliteit voor wat in de woorden besloten ligt en ook niet zonder een grote mate van sensitiviteit voor wat zich aan de ervaring onttrekt. Met het oog op die openheid in de ervaring en de daarmee geboden eerbied voor wat zich toont en voor de wijze waarop het zich toont, kan men hier van de fenomenologische dimensie van de psychoanalyse spreken.

Deze interpretatie vindt plaats in een situatie waarin twee (of meer) mensen elkaar ontmoeten. Dit zijn twee vreemden voor elkaar. Die ervaring van vreemdheid is het sterkst als zich een nieuwe, onbekende cliënt aanmeldt, van wie men de achtergrond niet kent en ten aanzien van wie men het besluit moet nemen al dan niet met hem of haar in zee te gaan. De een is vreemd voor de ander en dat boezemt angst in, die samenhangt met een te grote nabijheid die de dreiging veroorzaakt. Wil men met elkaar verder gaan, dan moet er ook wederzijds een zeker minimaal vertrouwen zijn. Een zekere kennis van iemands sociale achtergrond of van zijn psychische wereld kan behulpzaam zijn bij de vorming van dit vertrouwen, maar men ontkomt niet aan een sprong, waarna men wordt meegezogen in de wereld van een ander. Bovendien kan blijken dat de wereld waarin men meegezogen wordt veel vreemder en beangstigender is dan men dacht. Men kan zich bovendien niet onttrekken aan die wereld, omdat precies het meegezogen worden in die andere wereld met de angst die dit kan oproepen, het materiaal oplevert van waaruit verdere interpretatie mogelijk is. De hermeneutiek van de betekenis gaat zo over in een hermeneutiek van de situatie, omdat de interpretatie vertrekt vanuit de situatie waarin de psychotherapeut of analyticus zich bevindt. Zijn angst of zijn verveling bieden,

gerelateerd aan een te grote vreemdheid of een te grote vertrouwdheid, het vertrekpunt voor de duiding (in al zijn geledingen). De hermeneutiek van de situatie is een ander woord voor de analyse van de tegenoverdracht. Dit geldt niet alleen de tegenoverdracht maar ook de overdracht. Wat de cliënt hier en nu zegt, is bepaald door wat hij hier en nu aan de ander beleeft. Elk gedrag en beleven is situatiegebonden. De mens leeft immers in een wereld die hijzelf niet heeft verkozen, maar in een situatie waarin hij is geworpen en van waaruit hij zijn visie vormgeeft en hierin besloten liggende mogelijkheden verwerkelijk. In dit ontwerp is er altijd een verschil tussen het beeld van wat iemand voorgeeft te zijn en degene die dit beeld ontwerpt. Wie zichzelf verwerpt, is zowel de bekritiseerde persoon als ook de verwerpende instantie. Zo treedt bij duiding – hoe vanzelfsprekend een dergelijk procédé ook is – een vervreemding op: wat vertrouwd was, wordt vreemd. Uiteindelijk draait het daar in een psychoanalytische onderneming om. Wat vertrouwd was, blijkt vreemder en minder vanzelfsprekend dan het scheen. Het vreemde ligt niet buiten ons, maar ligt binnen onszelf. Uiteindelijk betreft dit de specifiek analytische optiek die gericht is op een ‘inneres Ausland’, een binnenland dat buitenland is, een autochtoon gebied dat allochtoon is. Wij betreden een nieuw veld binnen de hermeneutiek: de hermeneutiek van het verlangen. Het verlangen is de instantie die de levensrichting schraagt, maar zich ook onttrekt en zich verhuult. Wij vinden dat verlangen in onszelf, maar ook in de ander. Die ander is soms de delinquent die een ernstig of vreemd delict heeft begaan. Het is dan de taak van een psychoanalytisch georiënteerde psychopatholoog dit delict in een begrijpelijk verband te plaatsen, waardoor de vreemdheid teruggeplaatst wordt in de sfeer van herkenbaarheid, van bijvoorbeeld narcistische krenkbaarheid, gevoeligheid voor verlating of afweer van een depressieve positie. Dit is in wezen geen bijzondere taak, omdat de herleiding van vreemdheid tot het wezen van de psychoanalytische benadering behoort, waarbij men tevens ook voeling krijgt met de delinquent of zelfs moorddadige kant in zichzelf. De ander is in dit verband niet slechts de ander die vreemd doet of is, maar ook degene die normaal is: de aangepaste man of vrouw, de schijnbare ‘autochtoon’ die ook een ‘allochtoon’ is. Wij weten niet wat hij voor ons in petto heeft en hij of zij weet dat wellicht zelf ook niet. Dit verlangen biedt, naar kan worden vermoed, de uiteindelijke grond van de angst voor de ander. Die is dan niet gegrond in de ervarbare mogelijke vreemdheid van de wereld van de ander (die evident of potentieel) vreemd is, maar in de uiteindelijke ongrijpbaarheid ervan. Wij weten niet, ondanks alle psychometrische meetinstrumenten van MMPI, ABV, EPPS, Rohrschach/Exner, SCID-I, SCID-II, HKT-30, HCR-20 en PCL-R, waar de ander op uit is. Wij proberen dat gevaar in te dammen in een homogenisatie van de ervaring, waardoor wij ons van de ander een beeld vormen waarin deze grijpbaar en beheersbaar en haast tastbaar wordt. Om deze reden is waarschijnlijk kleurverschil tussen de mensen zo belang-

rijk. Wie een gelijk gekleurde tegenover zich ziet, spiegelt zich ongemerkt in hem of haar, waarvan een geruststellende werking uitgaat. Als deze spiegeling of imaginaire herkenning doorbroken wordt treedt een dislocatie op die ontregelt en iemand terugwerpt op zichzelf.

Om buiten de gangbare paden te treden en te koersen op eigen inzicht en eigen verantwoordelijkheid, kan men zich niet verlaten op wat anderen vinden en denken, op de heersende wensen en overtuigingen (de 'desire/belief set' van de omgeving) of op het verlangen van de ander. De psychoanalyse roept zo op tot een verbreding van het bereik van de eigen verantwoordelijkheid. Zij bewerkt niet slechts een verbreding van het bereik van de eigen verantwoordelijkheid, maar wijst ook op de grondeloosheid ervan. Hoewel de mens beschikt over een natuurlijke aanleg en een daarmee gegeven repertoire aan natuurlijke behoeften heeft, kan hij zich daarop niet beroepen. Hij heeft seksuele behoeftes, maar kan van bevrediging afzien; hij heeft materiële behoeftes, maar kan hieraan in allerlei verschillende vormen tegemoetkomen of hiervan afzien.

Hoewel de mens van oudsher altijd is gezien als een 'animal rationale' ofwel als een wezen dat in staat wordt geacht te overdenken wat hij in de wereld waarneemt en wat hij met zichzelf wil aanvangen, zijn de hierop gebaseerde wilsvrijheid en verantwoordelijkheid in de moderne tijd sterk aangescherpt. In plaats van de idee van een natuurlijke en vaste ordening waarbinnen de dingen, dieren en mensen een eigen vaste plaats hadden, kwam een gebroken verhouding tussen mens en wereld, waarin de mens zelf zijn eigen ordeningen aanbrengt. De mens voegt zich niet meer naar de natuurlijke ordeningen die hij aantreft maar beziet deze kritisch. De psychoanalyse is zo gezien een vertolking van het moderne denken op het terrein van de psychische realiteit. Freud sprak van een fundamentele perversiteit van de seksualiteit (Freud 1905). Lacan wilde met zijn beroemde gezegde 'Il n'y a pas de rapport sexuel' aangeven dat er geen natuurlijke afgestemdheid van de geslachten was. En zoals Freud nog van een 'psychoseksualiteit' sprak om deze af te grenzen van een natuurlijke seksualiteit die gericht is op de voortplanting, zo zou Lacan kunnen gaan spreken van een 'tycho-seksualiteit'. De seksualiteit is niet alleen gekenmerkt door een psychische component ofwel door 'psychè' maar is ook getekend door 'tuchè' ofwel het toeval (Lacan 1973, p. 53-62). De menselijke seksualiteit (in hedendaagse zin) is niet in wezen natuurlijk en pas bij toeval traumatisch, maar is naar haar wezen traumatisch en niet-natuurlijk.

Die vervreemding ten opzichte van een natuurlijke vertrouwdheid heeft niet alleen betrekking op een natuurlijke orde der dingen die ons is komen te ontvallen en op een seksualiteit die wezenlijk traumatisch wordt bevonden, maar betreft uiteindelijk de eigen levensrichting zelf. Het verlangen wordt gedragen door een gerichtheid op iets dat zich onttrekt en niet van deze wereld is maar dat, aan wat in deze wereld is, zijn begeerlijkheid en glans verleent. Het geeft de eigenheid van het verlangen aan en heet daar-

om 'intiem', maar bevindt zich buiten de sfeer van realiseerbaarheid omdat de realisering ervan het verlangen en de gehele wereld van menselijke betrekkingen teniet zou doen, om welke reden het 'extern' genoemd kan worden. Het is ingesloten en moet buitengesloten blijven, het is het meest vertrouwde en is tevens het meest vreemde. Het verlangen wordt zo gedragen door iets dat uiteindelijk vreemd is aan het verlangen.

Zo heeft de psychoanalyse een bijzondere verhouding tot het vreemde. Het vreemde is niet iets dat van een geheel andere orde is en zich als een 'Fremdkörper' meldt. Het vreemde verschijnt alleen tegen een achtergrond van vertrouwdheid, die het als 'vreemd' laat verschijnen. In eerste instantie is het vreemde datgene waarvan wij vervreemd zijn of dat verdrongen is, dat zich opnieuw meldt: de terugkeer van het verdrongene. In tweede instantie is het vreemde de ander, die, net als iedereen, een vreemdeling is en per definitie een vreemde wereld bewoont en wiens leven gedragen wordt door een ongrijpbaar verlangen waarop hij zelf slechts ten dele greep heeft. Het vreemde is ten derde het vertrouwde in onszelf dat bij nadere beschouwing vreemd is: de eigen verantwoordelijkheid die zonder grond blijkt te zijn, een zogenaamd natuurlijke ordening die willekeurig blijkt te zijn ('cross-overs'), een seksualiteit die een traumatische kern heeft en een verlangen dat gericht is op een ongrijpbaar object dat vreemd en op afstand moet blijven.

De hedendaagse cultuur: het vreemde ligt buiten ons

Legt de psychoanalyse, zowel in haar praktijk als in haar denken, de nadruk op het vreemde als iets dat ons van binnenuit treft en aangaat, zo ligt deze verhouding omgekeerd vanuit de ons omringende cultuur. Het is daarbij altijd gevaarlijk algemene oordelen te geven over iets waarvan wij zelf deel uitmaken, wat te meer geldt als het om zoiets omvattends gaat als 'de' cultuur. Toch is dat niet onmogelijk en is het zelfs onvermijdelijk, als men zich over de plaats van een praktijk als de psychoanalyse binnen de huidige en toekomstige cultuur wil bezinnen.

Van de huidige cultuur kan gezegd worden dat zij in toenemende mate externaliseert. Het vreemde wordt niet binnen de persoon of binnen de groep gezocht, maar erbuiten. Het vreemde wordt geëxporteerd of geëvacueerd en bij de ander gelegd: de ander is vreemd en de ander moet gecontroleerd en beheerst worden. De hedendaagse cultuur plaatst in toenemende mate het vreemde buiten ons, waardoor de herkenning van onszelf in de ander steeds moeilijker wordt en er vijandbeelden gaan ontstaan van de ander (delinquent, allochtoon), die niet gecorrigeerd worden door reflectie. In de praktijk leidt deze tendens tot een koersen op toepassing van dwang, waarbij de ander moet worden 'genormaliseerd'.

De hulpverlening is toenemend interventionistisch getint met een zwaar accent op drang en dwang, zelfbindingcontracten en overlastbestrijding,

welk accent voor een deel volstrekt legitiem is. Dit heeft ook zijn weerslag op het vlak van de psychotherapie. Men kan hierbij een onderscheid maken tussen een op interventie en een op presentie gerichte benadering (Baart 2001). Als men de psychotherapieën plaatst op een continuüm waarvan dit de twee polen zijn, staat de huidige psychotherapiebeoefening sterk in het teken van gedragsmatige interventie. Trefwoorden zijn protocollerebaarheid, evalueerbaarheid en standaardisering (DBC's); een tendens tot instrumentalisering die samengevat kan worden in 'no cure but control'. Psychotherapievormen die een niet-interventionistische, receptieve en op presentie gerichte benadering voorstaan, waarvan de psychoanalyse met haar traditionele gerichtheid op de innerlijke gevoelswereld en de herkenning van zichzelf in de ander een kenmerkend voorbeeld vormt, hebben sterk aan aanzien verloren en bevinden zich in de marge van de wetenschappelijke aanvaardbaarheid en moeten vechten voor hun wetenschappelijke erkenning.

Dat is niet onbegrijpelijk. Een psychoanalytisch georiënteerde behandeling stelt een type van 'eisen' aan de cliënt die haaks staan op de heersende belevingswereld. Hij wordt verzocht zich niet te richten op een welomschreven probleem, maar wordt uitgenodigd deze focus achter zich te laten en zich open te stellen voor wat komt. Het betreft de grondgedachte van de vrije associatie aan de zijde van de cliënt en haar pendant bij de analyticus, waardoor een onbewuste communicatie mogelijk wordt. Bollas schrijft: 'In reality, psychoanalysts do not know for very long periods of time what their patients mean by what they say' (Bollas 2002, p. 35). Dit klinkt zo ongericht en spoort daarmee zo weinig met heersende opvattingen over wetenschappelijkheid dat afwijzing moet volgen. Haast provocatief vervolgt hij: 'This is all the more reason, then, to reflect on the extraordinary wisdom of a method which demands that the analyst dispense with his or her conscious memories and intentions' (Bollas 2002, p. 37). Hoe kan daar iets goeds uit voortkomen? Het klinkt voor onze oren zo vreemd. Hetzelfde geldt voor de duurzaamheid van de band die wordt aangegaan, welke duurzaamheid noodzakelijk is voor het recursieve, spiraalsgewijze proces dat een psychoanalytische vorm van psychotherapie is. De duurzaamheid van de band staat haaks op de elders in het maatschappelijk leven vereiste flexibiliteit en gepraktiseerde opzegbaarheid van relaties. De psychoanalytische visie op duurzaamheid en tijd is ons vreemd geworden. Dit geldt ook voor het belangrijke fundament van de overdracht, dat door Lacan is omschreven als de installering van een 'sujet supposé savoir' – een subject dat geacht wordt te weten – wat min of meer overeenkomt met het zichzelf toe vertrouwen aan een ander die het weet (Lacan 1973, p. 210-214). Een dergelijke overgave aan een persoon aan wie men gezag toekent, roept thans eerder een gevoel van onveiligheid op dan dat het tegemoetkomt aan een gevoel van veiligheid. De gedachte alleen al is ons vreemd. Ten slotte de finaliteit van de psychoanalyse. Over het doel van een psycho-

analytische behandeling zijn uiteraard tal van opvattingen mogelijk. Gemeenschappelijk eraan is de afwijzing van een vooraf omschreven doel, zoals klachtreductie. Lacan kon, in dit geval in een onomstreden freudi-aanse traditie, dan ook zeggen: 'La guérison vient de surcroît' (De gene-zing komt als toegift) (Nasio 1991). Het therapeutische doel is niet beoogd maar is een toegift, het therapeutische effect is een bij-effect (en dit zou dan op de bijsluiter van minister Hoogervorst vermeld kunnen worden). En ook dat klinkt vreemd voor hedendaagse oren.

Opmerkelijk, althans op het eerst gezicht, is het feit dat de op presentie gerichte benadering buiten het wetenschappelijke domein buitengewoon bloeit. Mensen spreken veel over gevoelens en van publieke figuren wordt speciaal verwacht dat zij gevoelsmensen zijn. Zij leggen in interviews dan ook vaak vrijwel schaamteloos hun levensgeschiedenis bloot, zonder dat een verbinding gelegd wordt met hoe zij zelf nu zijn. Zo spreekt men wel van een emotiecultuur die verbonden is met de eis van transparantie, die bewerkstelligt dat mensen zich aan elkaar binden en tevens bewerkt dat een binding kan ontstaan tussen publieke figuren en het publiek. Toch gaat deze gerichtheid op emoties verder dan haar verklaarbaarheid uit de eisen van transparantie en de behoefte aan binding in een verder toene-mend bindingsloze samenleving. De moderne cultuur wordt ook wel gety-peerd als een belevingscultuur, die verder terugreikt dan het TV-tijdperk en reeds in de negentiende eeuw met de Romantiek en met de levensfilosofie van Dilthey met haar nadruk op het beleven een eerste krachtige aanzet kreeg (Visser 1998).

Hier weerspiegelt zich een tendens in de moderne cultuur die parallel loopt aan de gesignaleerde tendens van externalisering, normalisering en instru-mentaliserend. In wezen gaat het om een gespletenheid van de moderni-teit. De moderne tijd is in ieder geval sedert de Verlichting getekend door een streven naar maakbaarheid, beheersbaarheid en transparantie. Tegelij-kertijd is zij, in ieder geval sedert de Romantiek, ook gekenmerkt geweest door een hoge waardering van subjectiviteit, eigenheid en authenticiteit (Taylor 1991). De erkenning hiervan is echter beperkt. De sfeer van subjec-tiviteit is slechts van belang in het persoonlijke leven en in het publieke domein voorzover daar authenticiteit verlangd wordt, maar zij is verban-nen uit het domein van de wetenschap. Binnen de wetenschap wijken de benaderingen die de subjectiviteit vertolken voor de mathematische een-heidswetenschap die sedert Descartes, Galilei en Kant het dominante weten-schapsmodel vormt. Steeds zien wij dat waar het mathematische weten-schapsmodel voet aan de grond krijgt, de meer 'subjectieve' benaderingen het veld ruimen, zoals thans het geval is in de psychiatrie, waar de psychody-namische richting mogelijk aan haar laatste stuip trekkingen bezig is.

Daarbij komt dat de 'wetenschap van nu' niet alleen mathematisch-statis-tisch is zoals het de moderne wetenschap betaamt, maar ook in toenemen-de mate materialistisch en anti-mentalistisch. Er is een sterk overheersen

van een biologische denkrichting, die blijkt uit de dominantie van de neurowetenschappen, de gedragsgenetica en de evolutiebiologie (Mooij 2004, p. 76-86). Wel is er een verschil in toonzetting met de vroegere varianten van deze disciplines omdat thans een veel grotere nadruk ligt op de dynamische interactie tussen het organisme en zijn milieu (de beroemde 'plasticiteit van het brein' en de omgevingssturing van de genexpressie). Toch blijven deze wetenschappen deterministisch van toon en anti-mentalistisch ofwel materialistisch van aard. Dat geldt in het bijzonder wanneer zij toepassing vinden in het veld van de psychiatrie (Hengeveld 2004, p. 14-15). Zo heeft een diepgaande verschuiving plaatsgevonden van de basale overdracht. Werd vroeger vertrouwen geschonken aan de psychoanalyse en had deze krediet, thans wordt het basisvertrouwen geschonken aan de biologische wetenschappen. Psychoanalytisch gezien blijft de constructie van een maatschappelijk 'sujet supposé savoir' van kracht, maar niet de psychoanalyse is de begunstigde van het maatschappelijk vertrouwen doch de neurowetenschappen.

Deze materialistische en anti-mentalistische wending in de wetenschap heeft natuurlijk gevolgen voor de wetenschappelijke aanvaarding en aanvaardbaarheid van de psychoanalyse. Uiteraard heeft de psychoanalyse een open oog voor de biologische bepaaldheid van elk gedrag en is er bovendien een verwantschap met het thans heersende darwinistische paradigma met het onderscheid tussen proximale (motivationale) en distale (evolutionair feitelijk werkzame) factoren. Dit onderscheid correspondeert op het eerste gezicht met dat tussen 'bewust' en 'onbewust' (Fechtenhauer & Buunk 2002). Er is echter een wereld van verschil in toonzetting en categoriale structuur van de psychoanalyse, als zij optreedt als feitelijke vorm van psychotherapie en psychopathologie. Bij het thans heersende objectivistische zelfverstaan en zijnsverstaan gaat het natuurlijk niet om de discussie over detailverklaringen, maar om een omkering van instelling. Zo schrijft Habermas (1988, p. 443): 'Beim objektivistischen Selbstverständnis geht es natürlich nicht um diese oder jene Detailerklärung, sondern um den einmaligen Akt einer Umkehrung der natürlichen Welteinstellung' (Bij het begrijpen van zichzelf in termen van objectivisme gaat het natuurlijk niet om deze of gene verklaring van een detail, maar om de omkering, in een eenmalige beweging, van de natuurlijke verhouding tot wereld). De subjectiviteit wordt niet meer in eigen termen begrepen maar vanuit de dingen of vanuit natuurprocessen verklaard (Grondin 1994).

De psychoanalyse is zelf 'vreemd' geworden en past niet meer in deze tijd. Dat is goed te merken wanneer men laat weten dat men zelf psychoanalytisch is of het psychoanalytisch gedachtegoed nog is toegedaan. De ander kijkt dan beleefd weg, op dezelfde wijze waarop wij voorzichtig wegstijgen als wij een allochtoon tegenkomen die wij niet helemaal vertrouwen. Houdt de psychoanalyse zich van binnenuit met het vreemde bezig, nu is zij zelf het vreemde voor de ander geworden.

De ethiek van de psychoanalyse

Tot nu toe ging het over het vreemde van de psychoanalyse in een tweevoudige betekenis: het vreemde als het uiteindelijke object van de psychoanalyse en het vreemde dat psychoanalyse zelf is, waarbij de psychoanalyse als subject fungeert. Dat leidt vervolgens naar de vraag hoe de psychoanalyse moet omgaan met het vreemde dat haar specifieke domein vormt binnen een cultuur die dit allemaal maar vreemd gedoe vindt. Toch kan de psychoanalyse geen afstand doen van waar het haar om gaat: het idee dat mensen maar ten dele weten wat zij doen en innerlijk verdeeld zijn, dat zij streven naar iets dat onmogelijk is zonder dat zij het streven naar dit onmogelijke op kunnen geven, dat iedereen uiteindelijk teruggeworpen is op zijn verantwoordelijkheid die hem niet door een beroep op een bepaalde wetenschap of 'onderzoeksuitkomst' ontnomen kan worden, dat het leven waaraan aandacht geschonken moet worden situatief en historisch gebonden is, en uiteindelijk dat het menselijk leven zich afspeelt in een sfeer van betekenis die verder reikt dan een materialistisch en deterministisch mensbeeld toelaat.

Dat houdt overigens nog niet in dat de psychoanalyse een soort 'ramkoers' zou moeten volgen waarin zij tegen al de gesignaleerde aspecten van de huidige cultuur positie zou moeten kiezen of zich zou terugtrekken in de eigen verenigingen, instituten of de eigen praktijk. Dat zou een fatale ontwikkeling inhouden. Dit uitgangspunt leidt echter tot een genuanceerde benadering.

Ten eerste houdt deze een afwijzing in van normaliseringstendensen en moraliseringstendensen. Het is niet de taak van de psychoanalyse mensen in het gareel te houden, maar om hen tot nadenken en gevoelsmatig verwerken te stemmen. Hoewel zij niet bepaalde normen en waarden zal bevorderen, zal zij wel mensen aanzetten tot het overdenken van waar hun verlangen op gericht is en of dit een goed verlangen is, dat ook rekening houdt met de menselijke conditie waarbinnen het verlangen altijd gerelateerd is aan het verlangen van de ander. In wezen is dit een pleidooi voor een 'liberale ethiek' die de eigen verantwoordelijkheid voor het eigen leven benadrukt maar tevens de eigenheid van andere levensvormen laat respecteren. Ook al ligt deze ethiek sedert '11 september' onder vuur, toch vindt de psychoanalyse hier haar morele kracht (Mooij 2002, p. 104-108).

Ten tweede is er ruimte voor kritiek op de sterke behoefte aan beheersingsinstrumenten – op psychotherapeutisch en ook psychodiagnostisch vlak. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat pogingen hiertoe (door middel van de invoering van protocollen en psychometrische instrumenten) binnen psychoanalytisch domein per se niet aanvaardbaar zouden zijn. Juist de oudere psychoanalyse werkte met protocollen, al heette dat toen niet zo. Bij traditionele weerstandsanalyse moest eerst het 'dat', dan het 'hoe', het 'waarom' en ten slotte het 'wat' van de weerstand besproken worden: een echt protocol. Toch blijft er een forse tegenstelling bestaan tussen protocolleerbaarheid en de psychoanalytische grondhouding van presentie, met

aandacht voor het hier-en-nu en een stilstaan bij het verleden dat op ons afkomt. Hetzelfde geldt voor de psychopathologie. Het is goed als de psychoanalyse, veel meer dan nu het geval is, de discussie met de moderne psychopathologie voert en niet uit de weg gaat. Op diagnostisch vlak kan men aanhaken bij de instrumentele vormen van psychopathologie, indien het besef blijft leven dat het daar vanuit psychoanalytisch gezichtspunt uiteindelijk niet om gaat (Havenaar e.a. 2004). Een psychoanalytische psychopathologie is gericht op pathologische structuren van het verlangen en behelst dus een structuurdiagnostiek die niet zonder het conflictmodel kan. Daar ligt echter een probleem, omdat het conflictmodel niet ontvankelijk is voor een instrumentele of empirisch-analytische benadering. Hierbinnen is de these van een conflict niet goed te verantwoorden en is men genoodzaakt terug te grijpen op een functiemodel van de menselijke geest. Freud koos echter niet voor een functiemodel van de menselijke geest, zoals Kräpelin in zijn fundering van de psychiatrie kon doen door gebruik te maken van de toen opkomende functiepsychologie (Kräpelin 1909). Freud zocht geen aansluiting bij het toenmalige geheugenonderzoek, maar koos voor een dynamisch conflictmodel door van verdringing te spreken, welk begrip binnen de opkomende eenheidswetenschap moeilijk specificeerbaar bleek (Grünbaum 1984).

Eenzelfde benadering past, ten derde, bij de huidige overmatige belangstelling voor de neurowetenschappen, gedragsgenetica en evolutionaire psychologie. Vanuit psychoanalytisch gezichtspunt zal niemand de betrokkenheid van het centrale zenuwstelsel bij de cognitieve en affectieve functies ook maar relativiseren, en ook zal niemand de gebleken erfelijkheid van allerlei gedragspatronen binnen een familie of een volk ontkennen. Ook zal niemand het darwinistisch perspectief op het ontstaan van de soorten betwijfelen. Binnen de psychoanalyse gaat het echter niet om de regulatie van de functie van het affect en haar bemiddeling op de verschillende cerebrale niveaus. Het is goed en ook nodig voor de psychoanalyticus daar grondig kennis van te nemen om de discussie aan te kunnen gaan en te weten op welke wijze de natuurwetenschappelijke benadering op dit vlak nuanceren toelaat en voortschrijdt (Glas 2004). Voor de psychoanalyse ligt daar echter niet haar focus. Als zij dit tot haar focus zou maken, wordt zij neuropsychologie en houdt zij op een psychodynamische theorie te zijn die gericht is op de menselijke verdeeldheid, op de structuur van het menselijk verlangen en op zijn gerichtheid op een onmogelijk doel. Dan is het: einde verhaal.

De taak van de psychoanalyse

Als de psychoanalyse niet abdiceert maar, in een dialoog met de moderne wetenschappen, vasthoudt aan het eigene – wat in dit geval het vreemde voor de cultuur is – zal zijzelf de vreemdheid van die cultuur op haar beurt kunnen belichten. De taak van de psychoana-

lyse bestond er van oudsher in en bestaat erin in iedere therapeutische sessie het vertrouwde zijn vanzelfsprekendheid te laten verliezen en dit vanzelfsprekende als vreemd te laten verschijnen. Zo zal de psychoanalyse zich niet moeten scharen achter de triomfbanneren van de mathematische natuurwetenschap maar afstand hiertoe moeten bewaren, zodat de wens zich hiernaar te voegen als 'vreemd' en daarmee als analysabel kan verschijnen. Dan kan het effect van vervreemding en weerzin dat de psychoanalyse in de hedendaagse cultuur oproept, zelf productief worden, aangezien het gevoel van vervreemding ontstaat als teken van angst. Wat vreemd is, roept angst en weerzin op. 'Het vreemde' is immers nooit een statische categorie maar een relatief begrip: 'het vreemde' bestaat niet. Wat wel bestaat, is de angst voor iets dat niet in een referentiekader past en dat roept angst en weerzin en ten slotte afwijzing en uitsluiting op.

Dat maakt taak van de psychoanalyticus uiteindelijk vrij eenvoudig. Omdat de psychoanalyse zich bezighoudt met 'inneres Ausland', laat de psychoanalyticus wat vreemd is een toe-eigening ondergaan en laat hij vreemd worden wat vertrouwd is. Hij laat zich hierbij verrassen; en hij maakt vreemd wat vanzelfsprekend is door openheid, aandacht en presentie. Daarin is de psychoanalyticus – in welke hoedanigheid hij ook optreedt en hoe voorzichtig of steunend hij kan en vaak zal moeten zijn – fundamenteel kritisch en hij is dit zowel op het vlak van de psychotherapie, de wetenschapspraktijk als van de samenleving. Zo kan een psychoanalyticus ook in die situaties van betekenis zijn waarin hij niet professioneel als zodanig optreedt; hij zal zich kunnen laten gebruiken.

De psychoanalyse buit zo haar eigen vreemdheid uit. Vreemd is niet de vreemdheid van de psychoanalyse op dit moment, maar vreemd zou zijn als zij zich te zeer naar deze tijd zou voegen en daarmee zou vervreemden van haar eigen inzet.

Literatuur

Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.

Bollas, Ch. (2002). *Free Association*. Cambridge: Icon.

Freud, S. (1905). Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. *Sigmund Freud, Nederlandse Editie: Klinische beschouwingen 1* (p. 47-177). Amsterdam/Meppel: Boom.

Fechtenhauer, D. & Buunk, A.P. (2002). Irrationele en onbewuste aspecten van gedrag: een evolutionaire verklaring. *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 57, 125-144.

Freud, S. (1923). 'Psychoanalyse' und 'Libidotheorie'. *Sigmund Freud, Gesammelte Werke XIII* (p. 209-233). Frankfurt a.M.: S. Fischer.

Glas, G. (2004). Emotie, neurobiologie en de toekomst van de psychotherapie. *Tijdschrift voor psychotherapie*, 30, 6-21.

Grondin, J. (1994). *Der Sinn für Hermeneutik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Grünbaum, A. (1984). *The Foundations of Psychoanalysis. A Philosophical Critique*. Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press, p. 173-267: Part II. The Cornerstone of the Psychoanalytic Edifice: Is the Freudian Theory of Repression Well Founded?

Habermas, J. (1988). *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, tweede druk.

Havenaar, J.M., Os, J. van, Wiersma, D. (2004). Algemene meetinstrumenten in de psychiatrische praktijk. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 46, p. 647-553.

Hengeveld, M.W. (2004). *How can we know the dancer from the dance?* Psychiatrie tussen materie en betekenis. Oratie. Amsterdam: Benecke.

Ineichen, I. (1991). *Philosophische Hermeneutik*. München: Karl Aber.

Kräpelin, E. (1909). *Psychiatrie. I. Band. Allgemeine Psychiatrie*. Leipzig: Barth, achtste druk, p. 464-505: Psychische Untersuchung.

Lacan, J. (1966). *Écrits*. Parijs: Du Seuil.

Lacan, J. (1973). *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse. Le séminaire de J. Lacan. Livre XI*. Parijs: Seuil.

Leeuwen, W.F. van (1973). Psychoanalytisch minimum. In A.P. Cassee. e.a. (red.), *Klinische*

psychologie in Nederland (p. 56-79). Deventer: Van Loghum Slaterus.

Mooij, A. (2002). *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief*. Amsterdam: Boom.

Mooij, A. (2004). *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*. Amsterdam: Boom.

Nasio, J.-D. (1991). La guérison: un point de vue lacanien. *Esquisses psychanalytiques*, 15, 179-189.

Ricoeur, P. (2003). The question of proof in Freud's psychoanalytic writings. In P. Ricoeur, *Hermeneutic and the Human Sciences* (p. 247-274). Cambridge/Parijs: UP/Maison des Sciences de l'Homme, negende druk.

Taylor, Ch. (1991). *The Malaise of Modernity*. Don Mills: Sodart Publishing Co.

Visser, G. (1998). *De druk van de beleving*. Nijmegen: SUN.

The strangeness of psychoanalysis

This article traces of the relationship between psychoanalysis and hermeneutics. The key concern of hermeneutics is to be found in the struggle against alienation in favour of appropriation i.e. internalisation of what seems to be alien to the subject. Psychoanalysis may be conceptualised in the same way, so that both ways of thinking and practice share a solid common ground.

Present-day culture, however, seems to be becoming more and more hostile to the goal of appropriation, favouring not internalisation but exclusion of 'otherness'. This might explain the difficult position in which psychoanalysis finds itself in present-day culture. Different approaches are suggested that might help psychoanalysis to meet this challenge.

Key words: appropriation, ethics of psychoanalysis, hermeneutics